

NASTANAK I RAZVOJ DIOKLECIJANOVE PALAČE

Uvod

Nastavljajući s prikazom starokršćanskih, predromaničkih i ranoromaničkih crkava stigli smo i do splitskog poluotoka, omeđenoga Stobrečom i rijekom Žrnovnicom na istoku te rijekom Jadro i padinama Mosora na sjeveru. Vjerojatno bi svaki napis o starim crkvama na splitskom području morao započinjati antičkom Salonom gdje ima i najviše starokršćanskih crkava, uostalom splitska je nadbiskupija izravni sljednik solinske. No iako i na drugim područjima unutar i uokolo Splita ima starokršćanskih crkava, neke su možda i starije od Dioklecijanove palače, ipak smo se odlučili prikaz starih crkava na području Splita početi upravo s Dioklecijanovom palačom i negdašnjim mauzolejom cara Dioklecijana, a sadašnjom stolnom crkvom Sv. Dujma koju neki nazivaju najstarijom katedralom na svijetu. Naime taj je mauzolej praktički bez ikakvih građevinskih intervencija u 7. st. pretvoren u katedralu na poticaj Ivana Ravenjanina, prvoga splitskog nadbiskupa. Valja reći da u vrijeme izgradnje mauzoleja zapravo i nije bilo kršćanskih crkava i ondašnji su se vjernici kriomice okupljali po privatnim kućama koje su potom često dograđivanjem pretvarane u starokršćanske crkve.

Prije prikaza vjerojatno nešto ćemo reći i o općim povijesnim uvjetima. Rijetko je koji događaj obilježio nastanak i postojanje jednoga velikog grada kao što je to bila pomalo neobična gradnja velike carske vile nadomak Salone, glavnoga grada provincije Dalmacije. Uostalom ta je golema "vikendica" nekoliko stoljeća poslije izravno utjecala na povijesna zbivanja na cijelom području

CREATION AND DEVELOPMENT OF THE DIOCLETIAN'S PALACE

The Diocletian's Palace, built in the early 4th century AD as a retirement estate of an unusual Roman emperor, is the greatest and most significant ancient monument in Croatia. After his death, the emperor was buried in a mausoleum prepared in advance, but was removed from it several centuries later and his sarcophagus was completely destroyed. Earthly remains of saints and martyrs, who often died as a result of edicts proclaimed by Diocletian, were then placed in the mausoleum. This mausoleum became a cathedral which is claimed by many as the oldest in the world. Over time the palace was transformed into a city, and the cathedral changed its appearance quite considerably, although not beyond recognition. Other sacral monuments contained in the palace, such as the Jupiter's Temple which later on became a baptistery, are also presented in the article. The font features an old relief, the meaning of which has been deciphered in vain for a century and a half now. The basic question is whether it shows an image of either divine or earthly character.

te odigrala značajnu ulogu u pokrštavanju Hrvata. Zanimljivo je da su na to presudno utjecala dva suvremenika s kraja 3. i početka 4. st. koji se možda nikada nisu međusobno sreli iako su stoljećima međusobno povezani. Riječ je dakako o caru Dioklecijanu i solinskom biskupu Sv. Dujmu.

Ličnosti koje su utemeljile Split

Car Dioklecijan

Dioklecijan nije samo jedan nizu rimskih careva već je to bio jedan od najvećih, u rangu Augusta, Trajana ili svoga nasljednika Konstantina.

Dioklecijanov lik na novcu

Veličinu i moć Dioklecijana najbolje će potvrditi činjenica da se u ranom srednjem na području negdašnja Zapadnoga Rimskog Carstva (do 6. st. u Italiji, do 7. st. u Engleskoj i do kraja 9. st. u Hrvatskoj) umjesto tzv. kršćanske koristila Dioklecijanova era koja je započinjala 29. kolovoza 284.

Gaj Valerije Aurelije Dioklecijan (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus) rođen je najvjerojatnije 240., a umro 316. godine. Dobio je ime Diokles (što je ime junaka iz grčke mitologije), sin je pisara ili niskoga činovnika u blizini ondašnje Salone, u mjestu Dioclea koje je navodno postojalo na brdu Libovac u solinskom zaleđu. Ipak zbog naziva mjesta neki drže da je rođen i u današnjoj Crnoj Gori. Njegovo solinsko podrijetlo upravo potkrepljuje gradnja palače u neposrednoj blizini. Ipak i s tim valja biti oprezan jer je njegov suvladar Maksimijan nakon abdikacije svoju palaču izgradio na Siciliji, iako je rođen u Sirmiumu, današnjoj Srijemskoj Mitrovici. Iako je možda izbor mjesta za palaču bio uvjetovan

strateškim razlozima i dobrim prometnim vezama, ipak je njegovo dalmatinsko podrijetlo gotovo neupitno. Naime dalmatinske su vojničke postrojbe u to doba bile vrlo brojne i iznimno cijenjene pa su tog podrijetla bili mnogi od tridesetak careva što su ih izabrali vlastiti vojnici [1].

Diokles je izabrao vojnički poziv kao zanimanje, a u vojnu je službu vjerojatno stupio za vladavine cara Galijena (253.-268.) u nekoj od konjičkih postrojba. Njegov je vojnički genij vrlo brzo uočen pa je najprije postao generalom, potom zapovjednikom provincije Mezije i zapovjednikom konjaničke carske tjelesne garde te konzulom.

Kada je ondašnji rimski car Kar 283. poginuo od groma naslijedili su ga sinovi – Numerijan na Istoku i Karin na Zapadu. Numerijan je stradao pod sumnjivim okolnostima i onda je vojska proglasila Dioklesa za cara i on je tada uzeo ime Dioklecijan. U mnogim se izvorima navodi da se to zbilo 17. rujna, ali je vjerojatno točnije 29. kolovoza 284. kada je i započinjala Dioklecijanova era [2].

Sljedeće se godine Dioklecijan uspješno riješio i drugog brata koji je pretendirao na carsko prijestolje. Potom je 1. svibnja 285. postavio svog prijatelja Marka Aurelija Valerija Maksimijana za suvladara na Zapadu. Dioklecijan je naime bio svjestan da nagomilane probleme golemoga carstva i prodore brojnih barbarskih plemena ne može riješiti i suzbiti samo jedan apsolutni vladar. Za svoju je rezidenciju izabrao Nikomediju (današnji Izmit na obali Mramornog mora u Maloj Aziji), a Maksimijan Mediolanum (današnji Milano). Rim je još prije izgubio status upravnog sjedišta, ali je kao sjedište senata i državnih bogova na Kapitolu ostao počasnim glavnim gradom za državničke posjete i proglašavanje carskih akata.

Nakon konsolidacije Dioklecijan je 293. uveo tetrarhiju i državu podije-

lio u četiri dijela te odredio da njome suvladaju dva augusta i dva cezara. Bilo je zamišljeno da augusti odstupaju nakon 20 godina vladavine i da ih potom zamijene njihovi cezari, a da im umirovljeni augusti odrede zamjenike. Dioklecijan je za cezara na Istoku odredio Dačanina Gaja Makimijana Galerija, kojemu je dao kćer Valeriju za ženu, a Maksimijan Konstancija I.

Dioklecijanova bista u prodavaonici suvenira

Carstvo je podijeljeno u 4 prefektуре: Dioklecijan je dobio Orijent (rezidencija u Nikomediji), Galerije Ilirik s Makedonijom i Grčkom (rezidencija u Sirmiju), Maksimijan Italiju i Afriku (rezidencija u Mediolanumu) i Konstancije Galiju, Britaniju i Hispaniju (Konstancije u Augusti Treverorumu, današnjem Trieru). Prefektуре su podijeljene na 12 dijeceza, a dijeceze na provincije kojih je umjesto 57 sada bilo 101.

Dioklecijan se tijekom svoje vladavine oslanjao na vojsku koja pod njegovim izravnim zapovjedništvom nije doživjela ni jedan poraz. Nju je znatno povećao i reformirao te učinio mnogo pokretljivijom. U cijelosti je promijenio porezni sustav. Izdao je i poseban edikt o cijenama jer ga je uzrujavalo da se cijena povećavale svuda gdje se pojavljivala vojska. Tako je odredio najviše cijene za čak 1400 artikala. Mnoge su mu re-

forme bile dalekosežne pa se i danas primjenjuju, poput odvajanja vojne i civilne vlasti koja je bila uzrokovana sve većom vojnom profesionalizacijom. Većina se njegovih reformi može svrstati u područje privatnoga prava. Prvi odredio da je obveza dokazivanja na tužitelju, da se zajednička imovina mora dijeliti ako to zahtijeva jedan od suvlasnika, da su ljudi s tjelesnim manama pravno sposobni, da djeca moraju izdržavati nemoćne roditelje i da se sudske odluke ne smiju odgađati čak ni uz carevo odobrenje [1].

Dioklecijan je u povijesti omrznut kao najveći progonitelj kršćana iako ih je dugo godina strpljivo podnosio. Najprije je 298. naredio da se iz vojske isključe svi kršćani, a potom je 303. izdao tri edikta. Jednim je ediktom kršćane lišio građanskih prava te naredio da se razore crkve i unište svete knjige, drugim strpao u zatvor sve svećenike, a trećim svećenicima ostavio samo izbor između apostazije (vjerskog odricanja) i smrti. U četvrtom i posljednjem, koji je izdao godinu dana poslije, silio je svećenike i laike na prinošenje žrtava službenim rimskim bogovima, a odbijanje je donosilo sigurnu smrt. Edikti su se striktno provodili u svim dijelovima carstva, osim u dijelu kojim je vladao Konstancije I. Zanimljivo da je pod pritiskom javnosti odluka o smrtnoj kazni za kršćane suspendirana već 308. No u tih je nekoliko godina smrtno stradalo na tisuće vjernika. Navodno ih je samo u Saloni prema nekim vijestima bilo više od 240, a među njima su Sv. Dujam i Sv. Anastazije (Staš) te četiri vojnika carske tjelesne straže: Gajan, Antiohijan, Paulinijan i Telij. Progone je 313. godine prekinuo car Konstantin I. Veliki (306.-337.) koji je Milanskim ediktom kršćanstvo proglasio slobodnom religijom. Valja još reći da je Konstantin zabranio gladijatorske igre i izgradio Konstantinopol (današnji Istanbul) te ga proglasio novom prijestolnicom.

Dioklecijan je zbog svojih edikata u povijesti ostao upamćen kao jedan od najvećih progonitelja i neprijatelja kršćanstva, suvremeni vjerski pisci ne sude toliko strogo o njemu i čak tvrde da ga je na progone nagovorio cezar i kasniji august Galerije koji je neobično mrzio kršćane [3].

Dioklecijan je tijekom vladavine izuzetno mnogo gradio. Izgradio je velike terme u Rimu (na površini 380 x 370 m), a u tom je gradu obnovio spaljenu rimsku kuriju (senatsku dvoranu) i akvedukt, izgradio slavoluk *Arcus novus* i postavio spomenik tetrarsima. Obnovio je amfiteatar u Veroni, brojne građevine u prijestolnici Nikomediji, grad Palmiru u sirijskoj pustinji i teatar u Saloni, a osim grandiozne palače nadomak Salone izgradio je i brojne ceste nazvane *Strata Diocletiana*. U svoju se novu palaču uselio 305. nakon što je 1. svibnja abdicirao. U isto je vrijeme abdicirao i drugi august Maksimijan.

Mnogo se nagađalo o razlozima njegove abdikacije pa se spominjala teška bolest (reuma) i nestrpljivost suvladara i zeta Galerija da se što prije domogne pune carske vlasti. No zna se da je Dioklecijan mnogo držao do vladavine prava i zadanih obećanja. Stoga je dovoljno pogledati datum kada se skupa s Maksimijanom proglasio augustom. Istoga je dana 20 godina poslije svojevoljno napustio prijestolje. Za takav častan postupak nema mnogo primjera u povijesti.

Dioklecijan je bio veliki vjernik i sebe je proglasio reinkarnacijom Jupitera na zemlji. Vladao je apsolutistički i prema orijentalnom je uzoru uveo strogi dvorski ceremonijal. No ipak nije bio sretan čovjek jer je za života doživio propast mnogih reformi. Najprije je propala tetrarhija, a u sukobima što su nakon povlačenja izbili među brojnim pretendentima čak su ga 308. nagovarali da se vrati na prijestolje. To je odbio s napomenom da radije uzgaja kupus u Splitu.

Propala je i odluka o cijenama jer one nisu mogle biti iste na bogatom Istoku i siromašnom Zapadu. Doživio je da i uzurpator Licinije ubije njegovu ženu Prisku i kćer Valeriju koje su tada živjele u Nikomediji. Veliki je i slavni car razočaran i osamljen umro 3. prosinca 316. u svojoj palači u Splitu u 76. godini. Pokopan je u raskošnom mauzoleju unutar palače.

Nakon njegove smrti palača je ostala u posjedu rimske države, potom se spominje kao radionica sukna, da bi na kraju u njoj pribježište pronašao pretposljednji rimski car Julije Nepot nakon što je svrgnut 475. godine.

Sveti Dujam

Domnius ili Domnio, kako se na latinskom zvao Sveti Dujam, rodio se neutvrđene godine u 3. st. u istočnom dijelu Sredozemnog mora, u sirijskom gradu Antiohiji (danas Antakiji u južnoj Turskoj), u imućnoj obitelji oca Teodozija Sirijca i majke Migdonije Grkinje. Antiohija je smještena na rijeci Oront i 20 je km udaljena od mora. Osnovao ju je oko 300. pr. Kr. Seleuk I. i dao joj ime prema svom ocu Antiohu, vojskovođi Filipa Makedonskog. Bio je to nakon Rima i Aleksandrije najveći grad Rimskog Carstva, a veliku je ulogu odigrao u počecima kršćanstva. U gradu je naime bilo mnogo obraćenih Židova koji su svoju novu vjeru učvrstili pod apostolskim utjecajem Sv. Pavla i njegova učenika Sv. Barnabe. Tamo je nastao i izraz kršćani koji je u početku imao pogrdno značenje.

Iako je Domnius odgojen u helenističkom i poganskom duhu, kršćansku je teologiju i latinski jezik izučio na slavnim antiohijskim sveučilištu, a predavač mu je vjerojatno bio slavni Licijan iz Samasote (sirijskog grada na Eufratu). Za školovanja u gradu su održana tri znamenite sinode protiv Pavla iz Somasote i njegova učenika o Sv. Trojstvu. Sinode su zaključene Pavlovim izopćenjem, a dugo-

godišnje su rasprave vjerojatno znatno utjecale na kršćanske stavove mladoga studenta.

Sv. Dujam na slici Girolama Santacrocea (detalj s glavnog oltara crkve Sv. Marije na Poljudu)

Salona je tada bila najveći i najugledniji grad provincije Dalmacije koja se prostirala od Raše u Istri do Lješa u Albaniji, na sjeveru nadomak Save, a na istoku do Rudnika u Srbiji. Bila je trgovačko središte za cije-

lo bogato zaleđe, a u Salonu su se dovozile i prerađivale sirovine iz bogatih bosanskih rudnika, drvo iz golemih šuma, vuna i životinjske kože. Ležala je i na glavnome pomorskom putu između istočnih i zapadnih dijelova Carstva. Stoga su u nju stizali ljudi raznih vjera s različitih krajeva carstva.

Domnio je u Salonu, kako se vjeruje, stigao u osamdesetim godinama 3. st. Nije međutim poznato je li odmah imenovan za solinskoga biskupa ili je na tu dužnost postavljen nakon određenoga misionarskog rada. Zatekao je relativno veliku zajednicu Sirijaca i Grka pa je kršćansku vjeru najprije tumačio svojim sunarodnjacima, a potom i ostalim stanovnicima koji su prihvatili Kristovo učenje. Vjerojatno u Salonu i nije bilo mnogo kršćana jer je prije njega jedini poznati salonitanski biskup bio Sv. Vanencije koji je mučenički stradao u progonima cara Valerijana 257. godine u Demniumu (Duvnu).

Za biskupa je imenovan 284. pa se s pravom svrstava među organizatore i utemeljitelje salonitanske crkve. Životopisci ga spominju kao dobrog propovjednika i vještog polemičara. Često se spominje njegov obračun sa zemljakom i filozofom Pírgom, koji je zastupao ideje filozofa Plotina, i u toj je raspravi Sv. Dujam izborio veliku pobjedu [3].

Biskupska se dužnost Sv. Dujma nekako u cijelosti poklopila s vladavinom cara Dioklecijana. Sv. Dujam javno je pogubljen u amfiteatru u Salonu 10. travnja 304. skupa s ostalim mučenicima. Upravo je u to vrijeme, kako je to svojedobno utvrdio don Frane Bulić [4], u nedalekom Aspalatosu boravio i car Dioklecijan koji se na putu iz Rima i Ravene, u Nikomediju zaustavio da vidi kako napreduju radovi na gradilištu palače u koju se uskoro namjeravao preseliti.

Sv. Domnio (Dujam, Duje) pokopan je na sjevernom groblju izvan zidina

koje je danas poznato pod nazivom Manastirine. Na biskupskoj ga je dužnosti naslijedio njegov nećak Primus koji je poslije pokopan uz njegov grob. Nakon što je dozvoljena sloboda vjerskog ispovijedanja, kršćani su Sv. Dujma počeli slaviti kao sveca i mučenika. Nad grobom mu je najprije izgrađena kapelica, potom i crkva, a u 5. st. i velika bazilika koja je stradala tijekom avarsko-slavenskog prodora na Jadran i zauzimanja Salone početkom 7. st. Poslije je papa Ivan IV. (rodом Dalmatinac) poslao opata Martina da otkupi sužnje i skupi moći mučenika po Istri i Dalmaciji. Solinskim mučenicima posvećena je jedna kapelica u krstionici Sv. Ivana Lateranskog u Rimu, gdje se u mramornoj grobnici čuvaju njihove kosti. Nad oltarom je veliki mozaik na kojemu su prikazani Sv. Dujam i mnogi drugi solinski mučenici.

Solinski su se stanovnici pred naletom Avara i Slavena sklonili na obližnje otoke i sa sobom vjerojatno ponijeli moći svojih svetaca, a potom su se, kad su im vlasti u Konstantinopolu to dopustile, sklonili u carsko zdanje, u državni posjed, i nisu se više nikada vratili u svoj porušeni grad.

Papa je u novonastali grad poslao svoga izaslanika Ivana iz Ravene negdje oko 740. godine i on je pred okupljenim mnoštvom koje je predvodio Veliki Sever aklamacijom prema ondašnjim običajima izabran za prvoga splitskog nadbiskupa, a potom je razvalio vrata mauzoleja i iz njega izbacio sarkofag od porfira s carskim ostacima. Taj sarkofag nikada nije pronađen, ali se njegovi mogući ostaci čuvaju u splitskom Arheološkom muzeju [5], [6].

Novi je nadbiskup novu crkvu posvetio Uznesenju Blažene Djevice Marije i u njoj odvojeno pokopao zemne ostatke Sv. Dujma i Sv. Staša, mučenika koji su stradali u Dioklecijanovim progonima. No vrlo je brzo nova katedrala pretvorena u

katedralu Sv. Dujma koji je postao i zaštitnik grada Splita. Njegov su kult vrlo brzo prihvatili i pokršteni hrvatski stanovnici, a taj se svetac slavio ili slavi i u Trogiru (gdje se pripovijeda da je upravo taj svetac unio kršćanstvo), Kaštel Gomilici, Pašmanu, Senju, Dubrovniku, Škaljarima pokraj Kotora i na Tremitskim otocima, a svečeve slike postoje i u Sankt Peterburgu.

Zabilježeno je da se lik Sv. Dujma nalazio na gradskome kovanome srebrenom novcu od 1327. do 1357, a to je isto učinio i veliki vojvoda bosanski i herceg splitski Hrvoje Vukčić Hrvatinić početkom 15. st.

Pomalo je neobično što Splitsani svečev spomendan (tzv. Sudamiju) obilježavaju 7. svibnja brojnim liturgijskim svečanostima te kulturnim, gospodarskim, športskim i zabavnim manifestacijama kada se zna da je svetac bio smaknut 10. travnja. Obrazloženje valja potražiti u činjenici da taj dan često pada u vrijeme korizme, a tada bi proslava bila znatno skromnija [3].

Gradnja i osnovne značajke palače

Nije poznato kada se točno počela graditi Dioklecijanova palača, koja je nesumnjivo najznačajniji antički spomenik u Hrvatskoj te najočuvanija carska rimska palača uopće, ali se pretpostavlja da je ubrzano građena krajem 3. i početkom 4. st. Palača se počela graditi na mjestu ilirskoga, grčkoga (Aspalathos) i rimskoga naselja (Spalatum) čiji su ostatci pronađeni tijekom iskopavanja, u dubokoj i zaštićenoj luci u koju su se slijevali potoci sa svježom i sumpornom vodom. Očito je da je takav izbor lokacije na izgrađenom zemljištu koje je pripadalo Salonu bila privilegija samo moćnoga rimskog cara. Iako je palača bila zamišljena kao pravokutna građevina, zbog prilagođavanja terenu doživjela je manja odstupanja pa su joj duljine na

Rekonstrukcija izvornog izgleda Dioklecijanove palače

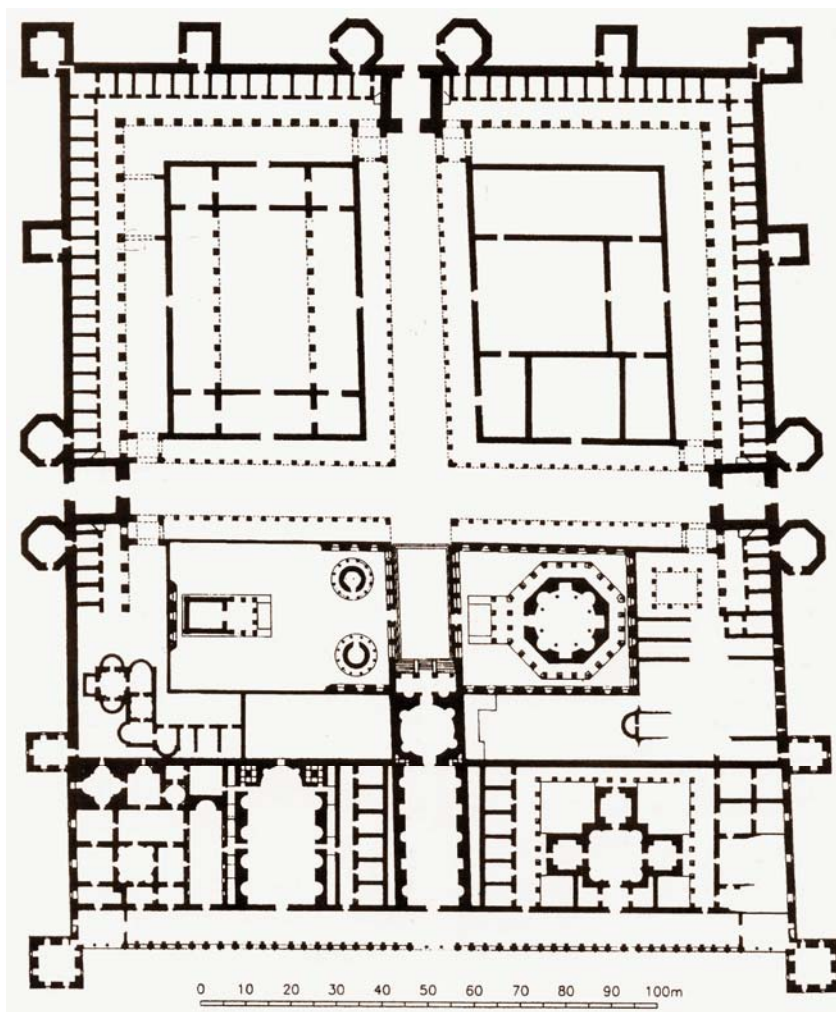
istočnoj i zapadnoj strani 215,54 m, 174,94 na sjevernoj i 180,90 m na južnoj strani. Zidine su bile ojačane sa 16 kula, a obuhvaćeni je prostor imao površinu od 29.409 m². Sve su kule bile četverokutnog tlocrta osim onih pri ulazima koje su bile osmerokutne. Palača je imala vrata na svim glavnim stranama svijeta, od kojih su ona na sjeveru prema Saloni bila skulpturalno i dekorativno najbogatija, a na južnoj najmanja i s najmanje ukrasa. Južna morska vrata nisu bila štíčena kulama, a iznad njih se nalazila natkrivena šetnica (kriptoportik).

Zidovi palače su prosječne debljine 2,10 m, visoki 17 m na sjevernoj i 24 m na južnoj strani. Pročeljni su zidovi u donjim dijelovima masivni, jednostavni i bez otvora, a u gornjim rastvoreni velikim lučnim prozorima. Ti su prozori jednostavni prema kopnu, ali su prema morskoj strani bili raščlanjeni vijencima, konzolama i polustupovima. Danas su dobro sačuvani vanjski zidovi na svim stranama osim na zapadu gdje su uklopljeni u stambene zgrade. Djelomično su sačuvane i tri ugaone kule te skromni ostatci ostalih kula.

Palaču su po sredini presijecale jedna uzdužna (*cardo*) i jedna poprečna

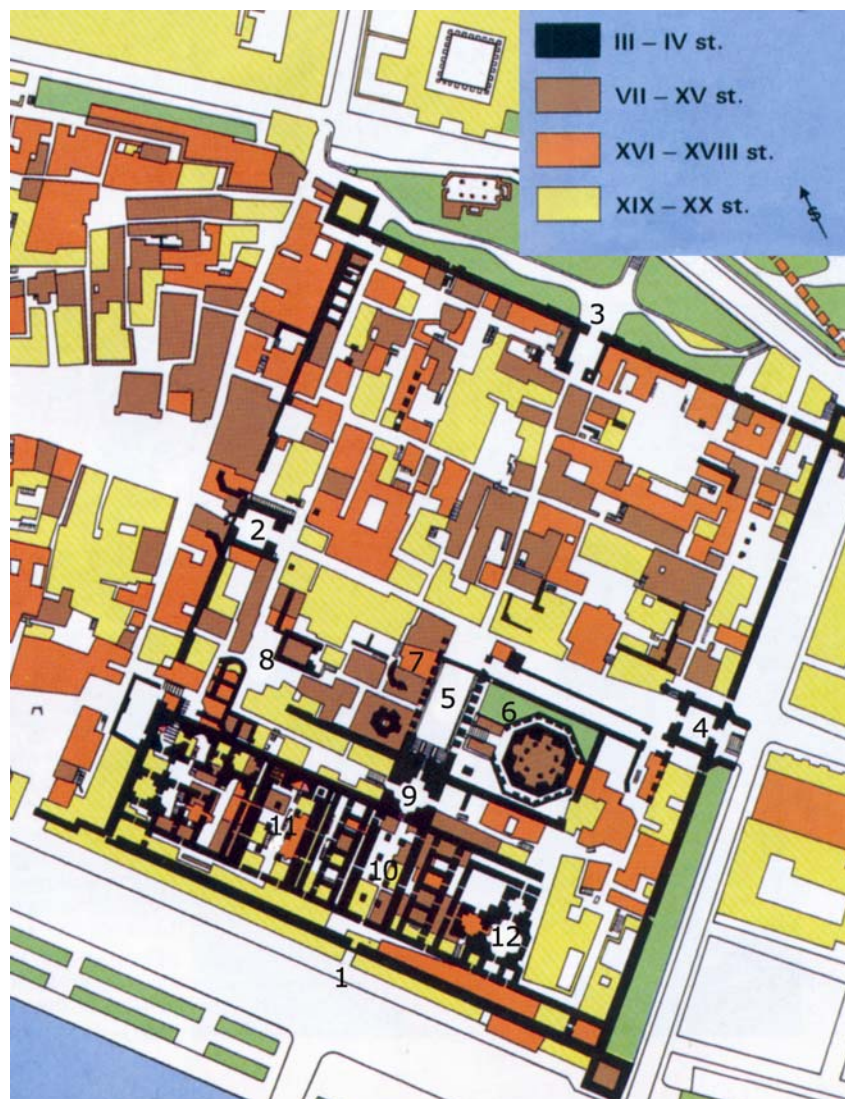
(*decumanus*) ulica tako da je njezin prostor bio raščlanjen u četiri gotovo podjednaka kvadranta. Dva su sjeverna kvadranta zauzimala dvije velike građevine s unutrašnjim dvorištem, a vanjske i unutrašnje strane bile su okružene trijemovima. Namjena im je očito bila logistička.

Dva su južna kvadranta imala dvostuku namjenu. Sjeverna im je polovica (uz *decumanus*) bila ispunjena sakralnim sadržajima, kvadratnim hramom posvećenim Jupiteru te okruglim hramovima Kibeke i Venere na zapadnom dijelu te osmerokutnim mauzolejom na istočnoj strani. Južnu je polovicu zauzimala carska rezidencija, najvažnija i graditeljski najvrjednija cjelina cijele palače. Od gornjih su prostorija najbolje saču-

Tlocrt izvornoga izgleda Dioklecijanove palače

Tlocrt Dioklecijanove palače s naznačenim vremenom izgradnje pojedinih slojeva

(1. južna vrata, 2. zapadna vrata, 3. sjeverna vrata, 4. istočna vrata, 5. peristil, 6. mauzolej – sadašnja katedrala, 7. Venerin hram, 8. Jupiterov hram – krstionica, 9. vestibul, 10. središnja dvorana Dioklecijanova stana, 11. velika dvorana Dioklecijanova stana, 12. blagavaonica)

vana monumentalna ulazna prostorija (vestibul), dijelovi križne carske blagovaonice (triklinij) te ostatci soba (kibikule) i dvije velike bazilikalne dvorane. S istočne i zapadne strane nalazile su se terme. Gornji je dio južnog pročelja bio raščlanjen lučnim prostorima međusobno odvojenim polustupovima koji su osvijetljavali dugački i relativno uski prostor (kriptoportik) koji je funkcionalno povezivao sve ostale carske prostorije carske rezidencije u jedinstvenu stambenu cjelinu.

Carskoj se rezidenciji prilazilo otvorenim trgom (peristilom) izgrađenim na osi koja se protezala od raskršća ulica do vestibula. Peristil je bio uokviren kolonadama stupova s korintskim kapitelima s istočne, južne i zapadne strane koji su nosili lukove s bogato ukrašenim vijencem. Kolonada s južne strane peristila pripadala je monumentalnom ulazu u carsku rezidenciju, a sastojala se od četiri stupa i trokutastog zabata iznad polukružnog luka. Između srednjih stupova bila je carska loža s koje je

Dioklecijan primao počasti svojih podanika, a ispod je bilo stubište s kojim se izlazilo na južna vrata palače.

Mora se reći da osim mauzoleja, vestibula, peristila i kvadratnog hrama te fortifikacija na razini prizemlja od izvornoga izgleda nije ništa drugo sačuvano, iako su rekonstrukcije ipak moguće. Južni je dio palače zbog izravnavanja terena bio podignut na danas dobro očuvanom podrumskom dijelu (supstrukcijama).

Sasvim je sigurno da su palaču gradili najbolji majstori iz cijeloga carstva te da su se veliki kameni blokovi dovozili s Brača i iz Trogira, a da se opeka pekla u Saloni. Također je izvjesno da se za palaču dovezio najbolji mramor iz Italije i s Istoka, a da su prepoznatljive skulpture i stupovi skidani sa starih zdanja u Grčkoj i Egiptu.

Za obilniju opskrbu vodom bio je izgrađen akvedukt od izvora rijeke Jadro i očuvani su veliki dijelovi vodovoda izvan palače. Dio je izgrađen podzemno, a dio na arkadama koje podupiru snažni stupovi. Vodovod je u plaču ulazio pokraj sjevernih vrata, ali nije poznato kako se dalje pružao. Palača je imala brojne i velike odvodne kanale.

Novi su stanovnici, koji su iza čvrstih zidina palače potražili spas od novopridošlih Slavena, s vremenom mijenjali zatečeno stanje te postojeće zgrade pregrađivali i prilagođavali svojim potrebama. Palača je na taj način postupno prerastala u grad, ali i znatno mijenjala svoje izvorne značajke.

Dioklecijanova palača je već od 16. st. privlačila zanimanje istraživača iz raznih zemalja koji su ujedno mnogo pridonijeli njezinu proučavanju. Tako je talijanski arhitekt Andrea Palladio u 16. st. nacrtao detaljan tlocrt palače, s tlocrtom mauzoleja i presjekom te prikazom portala. Godine 1764. škotski je arhitekt Robert Adam tiskao u Londonu prvu temeljnu raspravu o ovom velim

Pogled na peristil

zdanju: *Ruševine palače cara Dioklecijana u Splitu u Dalmaciji*. S tom je knjigom zajedno s Francuzom Charles-Louisom Clerisseauom upotpunio znanja o tlocrtu, rasporedu glavnih ulica, obrubu sjevernih zgrada, zidova oko mauzoleja i maloga hrama te rasporedu prostorija na jugozapadnom dijelu careva stana. Početkom 19. st. austrougarska je država organizirala velik zahvat izrade katastarskih planova cijele regije, pa je tada izrađen i katastar povijesne jezgre Splita s Dioklecijanovom palačom. Sredinom 19. st. hrvatski je arhitekt i konzervator Vicko Andrić uspio prodrijeti u neke podrumске prostorije te odrediti položaj i oblik nekih prostorija. Ujedno je izradio kvalitetne arhitektonske snimke mauzoleja i južnoga dijela palače. Austrijski arhitekt Georg Niemann 1910. i francuski arhitekt Ernest Hebrard, zajedno s povjesničarom Jacquesom Zeillerom, 1912. tiskali su dvije knjige koje su prikazale rezultate istraživanja i iskapanja te pretpostavljeno izvorno stanje palače. Ta su dva kapitalna djela nadopunjena iscrpnom monografijom don Frane Bulića [4] znatno pridonijela poznavanju izvornoga izgleda i odredila trijemove na stupovima uz glavne ulice, dvokatne zgrade u sje-

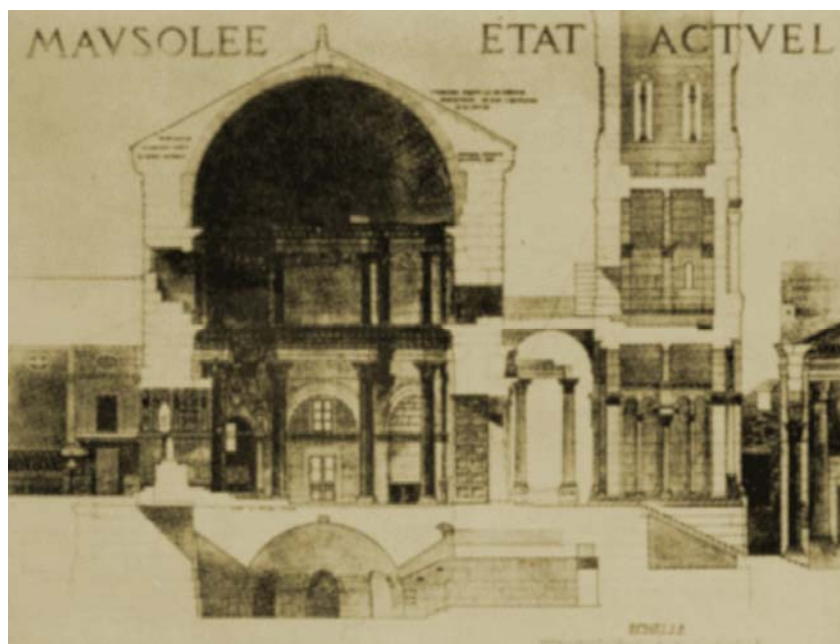
vernome dijelu, kule uz vanjske zidove te odredile djelomičan raspored carskih prostorija. Istraživanja su se pod okriljem brojnih znanstvenih i nastavnih institucija i pod vodstvom prof. dr. sc. Jerka Marasovića sustavno provodila od 1955., a od 1967. do 1972. u istraživanja je bilo uključeno i Sveučilište Minnesota iz SAD-a. Sva su ta istraživanja pridonijela boljem poznavanju, ali i obno-

vi te vraćanju izvornoga izgleda mnogim dijelovima palače [4], [5], [6], [7] [8].

Mauzolej pretvoren u katedralu

Mauzolej cara Dioklecijana najveći je od četiriju hramova što su izgrađena u palači i jedini koji se nalazi na istočnome sakralnom dijelu palače, a smješten je na povišenom i ogradaenom prostoru. Okružuje ga 28 mramornih stupova koje je Dioklecijan prenio iz poharanih hramova Grčke i Egipta. Građen je od velikih kamenih blokova, a izvana je osmerokut visok 24 m, a zidovi su debljine 2,75 m.

Izvorni je mauzolej imao samo jedna vrata i jedan prozor iznad njih. Unutrašnjost je okrugla i naizmjenično raščlanjena polukružnim i pravokutnim nišama. Pod je bio niži od sadašnjega 17 cm i pokriven mozaikom. Kupola visoka 21 m bila je od lepezasto ugrađenih opeka i sačuvana je u izvornom obliku, a do 16. st. bila je pokrivena i mozaikom. Iznad nje bio je pokrov od rimskih tegula koje su mjestimice izvorno

Presjek kroz izvorni izgled mauzoleja (prema Herbardu)

Pogled na katedralu i zvonik Sv. Duje s jugoistoka

sačuvane. Dva reda korintskih stupova (također iz Egipta) s bogatim kapitelima bili su glavni ukrasni dio. Donji su stupovi od granita i porfira, a ispod gornjih stupova je reljefni friz sa scenama erota u lovu, a među likovima oko okrugloga prozora ističu se reljefna poprsja cara Dioklecijana i carice Priske.

Car je vjerojatno bio pokopan u porfirnom sarkofagu koji se nalazio na sredini mauzoleja i koji je u cijelosti uništen kada je mauzolej pretvoren u katedralu.

Sada se lijevo nalazi romanička propovjedaonica iz 13. st., a prema predaji dala ju je izgraditi Kolafiza Frankopan. To je vrijedno djelo domaćih majstora, sa stupovima od raznobojnoga kamena i raznovrsnim nekad pozlaćenim kapitelima prošaranim motivima lišća, nemani i zmija. Šest je polja propovjedaonice ukrašeno malim arkadama sa znakovima evanđelista. Za zaslon knjizi služi orao koji je znak Ivana, četvrtog evanđelista.

Kada je carev mauzolej pretvoren u stolnu crkvu, već su u ranom srednjem vijeku otvorena južna vrata katedrale i postavljeni su oltari posvećeni solinskim mučenicima te izrađena oltarna pregrada, od koje je jedna ploča danas na sarkofagu jugoistočnog oltara Sv. Duje, a veliki se broj ulomaka čuva u splitskom Arheološkom muzeju.

Stari oltar Sv. Dujma izradio je u gotičkom stilu majstor Bonin u 15. st. Ima ležeći kip sveca ispod kojega je Gospin reljef koji je služio za vratašca s relikvijama Sv. Dujma. Kada

je izgrađen novi oltar tu su smještene kosti Sv. Arnira, splitskog nadbiskupa iz 12. st. Gospu okružuju likovi Sv. Dujma, Sv. Staša, Sv. Marka s lavom i Sv. Petra s ključevima,

a cijeli je oltar nadstvođen kićenom nebnicom.

Lijevo od velikoga oltara nalazi se oltar Sv. Staša (Anastazija) čiji je lik također prikazan u ležećem položaju. Oko vrata mu je mlinski kamen s pomoću kojega je bio utopljen, a poslije je bio pokopan u Marusincu i oko njegova groba bila je podignuta velika bazilika. Oltar je 1448. izradio slavni Juraj Dalmatinac. Na oltaru je posebno dojmlija središnja kompozicija koja prikazuje Isusovo bičevanje.

Unutrašnjost katedrale Sv. Dujma s krstionicom i glavnim oltarom Sv. Duje

Sasvim lijevo je novi oltar Sv. Dujma, djelo baroknog majstora Giovanna Marie Morlaitera iz 1770. godine. Dva ženska lika prikazuju mučenike krijeposti – vjeru i postojanost.

U sarkofagu nad likovima počivaju kosti Sv. Dujma, a na reljefu predol-tarnika prikazano je njegovo muče-ništvo.

Današnji glavni oltar potječe iz 18. st. i ima dva barokna anđela koji dr-že oslikani ciborij, vjerojatno sa sli-kama slikara Mateja Ponzonija čije se slike nalaze u svodu iznad oltara.

U katedrali ima i nekoliko vrijednih nadgrobnih ploča, poput trogirске obitelji Capogrosso, Janka Albetija (ujaka pisca Marka Marulića) i poljičkog kneza Žarka Dražojevića.

Kako je splitska prvostolnica odav-no bila premalena, splitski je nadbis-kup Markatun de Dominis u 18. st. zid crkve probio prema istoku, što su svi ocijenili lošim rješenjem, i tu je nadogradio kor za biskupa i sve-ćenstvo. U koru se nalaze sjedala iz 13. st., vjerojatno izrađena za bene-diktinski samostan Sv. Stjepana pod borovima u Splitu. Riječ je o bujnoj i skladnoj kompoziciji pletera, reše-taka i ukrasa od lišća i životinjskih likova. Oko kora nalaze se brojne slike s prikazima iz života Sv. Dujma.

U riznici na katu iznad sakristije ču-vaju se najveće prvostolničke drago-cjenosti koje su od neprocjenjive vrijednosti i za nacionalnu povijest. Riječ je o Splitskom evanđelistaru iz 7. ili 8. st., kodeksu napisanom na koži. Tu je i Splitski kartular iz 11. st. i kronika Tome Arhiđakona iz 13. st. Izloženi su još stari kodeksi, romaničke madone, romanički i go-tički relikvijari, kaleži, misno ruho i sl.

Vratnice katedrale izradio je 1214. majstor Andrija Buvina. Na 28 polja uokvirenih biljnim ornamentom i pletenicama prikazane su scene iz Kristova života.

S ulazne zapadne strane nalazio se pravokutni prostor (prostaza) od ko-jega je sačuvan samo podni dio jer je na tom mjestu od 13. do 14. st. podignut visoki romanički zvonik koji je najmarkantniji dodatak Dio-klecijanovu mauzoleju. Zvonik se

počeo graditi u prvoj polovici 13. st., a gradnja mu je trajala više od 300 godina. Na njemu su radili Ni-kola Firentinac, Andrija Aleši i mnogi drugi. Nadograđen je u 15. i početkom 16. st., a temeljito je zbog troš-nosti i neodgovarajućega kamena obnovljen krajem 19. i početkom 19. st. Tada je renesansni gornjim kat zamijenjen neoromaničkim.

Obnova zvonika početkom 20. st.

U vanjskom se hodniku (peripteru) katedrale, koji je prije bio natkriven, nalazi nekoliko srednjovjekovnih sarkofaga, među kojima se povijes-nom i umjetničkom vrijednošću s natpisom i plitkoreljefnim motivom ukrštenih ljljana ističe sarkofag pri-ora Petra, ranosrednjovjekovnoga gradonačelnika, vjerojatno iz 9. st.

Kripta mauzoleja nalazi se ispod glavnoga prostora svetišta. Kružnog je tlocrta, raščlanjena pravokutnim nišama i presvođena kupolom. Prila-zi joj se s jugoistočne strane kroz sačuvani prvobitni ulaz i uski hod-nik. U srednjem je vijeku kripta pre-tvorena u kapelu Sv. Lucije, a u bli-zini je oltara sačuvana i jedna strana romaničkog ciborija.

Split je u doba nastanka bio pod vlašću Bizanta i kratkotrajno Frana-ka, a od sredine 9. st. hrvatski kne-zovi Mislav i Trpimir, čija je vlast

dosezala nadomak Splita, održavaju vrlo čvrste veze sa splitskom crkvom. U suparništvu između rimske i cari-gradske crkve hrvatski se vladari povremeno svrstavaju i na jednu i na drugu stranu. Kralj je Tomislav po-četkom 10. st. dobio od bizantskih vlasti upravu nad dalmatinskim gra-dovima, a uspostavljanjem jedinst-vene crkve 923. dalmatinska je crk-vena organizacija potpala pod jurisdikciju rimskog pape. U splitskoj je katedrali 925. sazvan crkveni sabor koji je utvrdio metropolitansku ulo-gu splitske crkve, a te je odluke po-tvrdio i sabor koji održan tri godine poslije. U to je vrijeme na čelu split-ske crkve bio ugledni nadbiskup Ivan, na čijem sarkofagu stoji natpis koji potvrđuje da je bio hrvatskog podrijetla.

Dobru su suradnju sa Splitom i split-skom nadbiskupijom nastavili kralj Stjepan Držislav i njegovi nasljed-nici, a u splitskoj je katedrali 1060. održan još jedan sabor koji je pri-hvatio crkvene reforme s općega la-teranskog sabora nakon raskola isto-čne i zapadne crkve 1054. godine.

Zvonik Sv. Dujme danas

Split je pod bizantskom vlašću bio sve do 1068. kada je hrvatski kralj Petar Krešimir IV. uspostavio vlast nad svim dalmatinskim gradovima.

Nakon kratkotrajnog normanskog osvajanja 1074. Split je ponovno u hrvatskoj kraljevini za Krešimirova nasljednika kralja Zvonimira koji se stupanjem na prijestolje odlučno priklonio reformama pape Grgura VII. čiji ga je legat 1075. i okrunio u Solinu. Zvonimir je bio u prijateljskim vezama sa splitskim nadbiskupom Lovrom i u jednoj ispravi iz 1083. navodi da mu je biskup "kao otac". I Zvonimirov nasljednik Stjepan II. bio je kao redovnik splitskoga benediktinskog samostana u dobrim odnosima sa splitskom crkvom. Nakon njegove smrti dalmatinski su gradovi ponovno pod vlašću Bizanta do 1097. kada Split priznaje gospodstvo Venecije. Od 1105. Split ulazi u novo razdoblje svoje povijesti kada postaje autonomna općina pod vrhovnom vlašću hrvatsko-ugarskih krajeva [6], [7].

Hramovi zapadno od Peristila

Okrugli hramovi

Na prostoru neposredno uz Peristil nalazila su se dva manja okrugla hrama. Kibelin je hram bio smješten u južnom dijelu zapadnoga kulturnog prostora palače, a pod tim se imenom

spominje u 16. st. u opisu splitskoga kancelira Prokulijana. Kibela je inače bila antička božica plodnosti u Frigiji i Anadoliji, a označavana je kao pramajka bogova i začetnica svega na svijetu. Njezin se kult proširio u Grčku (Rea) i Rim (Velika Majka - Magna Mater).

U novijim je istraživanjima pronađena podnica okruglog tlocrta, a u sredini se nalazila kripta koja je bila presvođena kupolnim svodom. Hram je bio okružen stupovima i pripadao je peripternom tipu. Imao je okruglo svetište (celu) i vanjske hodnike, a stupovi su nosili kasetirani strop. Pronađeni su dijelovi baza, stupova, stropa i vijenca ukrašeni biljnim ornamentom i životinjskim likovima. Na prostoru toga antičkog hrama i oko njega nastala je u srednjem vijeku romaničko-gotička palača. U njezini prizemlju sačuvan je gotički luk i loža sa stupovima i lukovima, a u baroknom su razdoblju izgrađeni balkoni na istočnoj strani prema

Peristilu. Palača je djelomično uređena i obnovljena 1957. godine.

Venerin hram, također nazvan prema istom opisu iz 16. st., nalazio se na sjevernoj strani kulturnoga prostora, u simetričnom položaju prema Kibelinom hramu. Od prvobitne građevine ostala je samo djelomično okrugla podnica s kriptom, koja je danas naznačena u podu kavane

Ostaci Venerina hrama u podu kuće

Ostaci Kibelina hrama

Luxor. Kako se u spomenutom opisu iz 16. st. izričito spominje njegov "kružno-šesterostrani" oblik, nije isključeno da je svetište izvana ili iznutra bilo šesterokutno i imalo vanjske stupove oko hodnika.

Od srednjega vijeka naovamo nizale su se i na tom prostoru druge vrijedne građevine. U prizemlju se sačuvala loža s romaničkim stupovima, kapitelima i lukovima, koja je pripadala staroj gradskoj vijećnici, a potom plemićkoj obitelji Grisogono. Sredinom 15. st., pošto je dio kuće došao u posjed obitelji Cipci, oblikovan je južni portal u stilu cvjetne gotike, svojstvenom radionici Jurja Dalmatinca, a krajem toga stoljeća nadograđen je gornji kat u stilu rane renesanse. Na osnovi sačuvanih dijelova

obnovljen je dio zgrade s renesansnim prozorima i pilastrima u gornjem katu, gdje se prema dekorativnim dijelovima može prepoznati radionica majstora Nikole Firentinca ili njegovih sljedbenika.

Jupiterov hram i krstionica Sv. Ivana

Pravokutni hram na zapadnoj strani smješten je točno u osi mauzoleja i današnje katedrale. Bio je posvećen Jupiteru kojega je Dioklecijan posebno poštovao i čijim se zastupnikom na zemlji smatrao. Pripada tipu hramova pravokutnog tlocrta s uzdignutom podom i sa šest stupova u trijemu na istočnoj strani. Ni jedan od izvornih stupova antičkoga otvorenog prostora sa žrtvenikom (pronaos) nije sačuvan, a jedini stup s kapitelom na tom mjestu pripada nešto kasnijem razdoblju (5. i 6. st.) Pred hramom danas stoji egipatska sfinga koja se, poput one na Peristilu, izvorno nalazila pred ulazom u carev mauzolej. Izvrsno je sačuvano zatvoreno svetište hrama i portal s ukrašenim dovratnicima i nadvratnikom koji podržavaju konzole s likovima Tritona, Heliosa, Herkula, Apolona i Viktorije.

Posebnu vrijednost hramu daje njegova unutrašnjost s potpuno sačuva-

Slavni reljef na ogradi krstionice (snimio: I. Pervan)

Unutrašnjost krstionice sa zdencem, kipom Sv. Ivana Krstitelja i sarkofagom

nim bačvastim kasetiranim svodom i istaknutim ornamentiranim vijencem. Hram je u srednjem vijeku adaptiran za potrebe krstionice Sv. Ivana. Vanjski znak te nove namjene bio je predromanički zvonik iz kraja 11. st., srušen u 19. st., ali je njegov izgled poznat prema crtežu Louisa François Cassasa iz 18. st.

Ispod svetišta sačuvana je kripa kojoj se prilazi sa zapadne strane. U njezinu su svodu udubine s tragovima ranosrednjovjekovne oltarne pregrade nastale u doba kad se taj prostor rabio kao crkva Sv. Tome.

U unutrašnjosti su krstionice četiri spomenika koji imaju izuzetnu povijesno-umjetničku vrijednost. Sarkofag nadbiskupa Ivana potječe, prema

natpisu i ukrasima, iz 7. ili 8. st. i vezuje se uz često spominjanu ličnost Ivana iz Ravene, prvoga splitskog nadbiskupa i reorganizatora salonitanske crkve. Sarkofag nadbiskupa Lovre iz vremena Petra Krešimira IV. i Zvonimira nema nikakvih ukrasa, ali ima natpis u stihovima na latinskom jeziku koji, kao što smo već rekli, ističe njegovo hrvatsko podrijetlo. Do zida u središtu postavljen je brončani kip Sv. Ivana Krstitelja koji je jedan od posljednjih radova kipara Ivana Meštrovića iz 1954., a izgrađen je upravo za ovu krstionicu.

No svakako je najznačajniji krsni zdenac ili bazen koji je u krstionicu unesen prije 12. st. dok se još obavljao obred krštenja uranjanjem u vodu. Zdenac je križnog tlocrta, sastavljen od 12 mramornih ploča koje su vjerojatno prije pripadale oltarnoj pregradi. Te ploče oblikuju konstrukciju križnoga tlocrta. Šest je ploča ukrašeno karakterističnim pleternim motivima, a među njima je posebno zanimljiva peterokraka zvijezda (pentagram) na južnoj strani zdenca. Najveću vrijednost ipak ima prednja ploča iz 11. st. s likom vladara na prijestolju [6].

Rijetko je koji spomenik iz razdoblja ranosrednjovjekovnog hrvatskog kraljevstva izazvao toliko rasprava i različitih tumačenja kao reljef koji prikazuje tri različita ljudska lika zaokupljena jedinstvenim događanjem. Raspoznaje se okrunjeni kralj na prijestolju bez naslona koji u desnoj ruci drži križ, a u lijevoj kuglu kao znamenje svoje vlasti. Desno od njega stoji muškarac s rukama nejednako položenim na grudima, a pod njim položen prema okrunjenoj osobi leži najmanji, treći lik.

O tom se reljefu u hrvatskoj historiografiji raspravlja već stoljeće i pol, od prvoga napisa Eitelbergera von Edelberga iz 1861. do suvremenih

napisa Krune Prijatelja, Tomislava Marasovića i Igora Fiskovića. O reljefu je skupljena cijela mala biblioteka, a čini se da rasprava još nije zaključena. Ključno je pitanje bilo koga predstavlja okrunjeni lik na slici i pripada li crkvenoj ili svjetovnoj vlasti. U raspravi je bilo bitno i to da se utvrdi odakle potječe taj do oltarne pregrade – iz solinske ili splitske crkve, a sve je dodatno komplicirala činjenica da je na reljefu otučen natpis, da je lijevi lik prije vjerojatno imao neki svitak koji je otučen te da je simbol kraljevske vlasti u lijevoj ruci vladara oštećen.

Tumačenja su zaista bila vrlo raznolika i ima ih petnaestak. Tumačilo se da je to scena sa sarkofaga iz Salone, alegorijski prikaz Božje pravde, kralj Herod i krunjenje Karla Velikoga. Nekoliko se tumačenja odnosilo na Krista pa se tvrdilo da se tu prikazuje s Petrom i Pavlom sa solinskim mučenicima ili u parabolici o nesmiljenom dužniku. Najviše se tumačenja odnosilo na likove hrvatskih knezova i kraljeva, a obuhvaćeni su Trpimir, Tomislav, Petar Krešimir IV. i Zvonimir. Trenutačno prevladava stajalište za koje se zauzima Igor Fisković da taj pomalo nezgrapni prikaz svojstven ranom srednjem vijeku prikazuje kralja Petra Krešimira IV. [9], [10], [11]. No nisu u budućnosti isključena ni neka druga tumačenja.

Zaključak

Prikazani su gradnja i nastanak Dioklecijanove palače te ključne ličnosti koje se vezuju uz palaču i splitsku katedralu a negdašnji mauzolej – car Dioklecijan i Sv. Dujam. To je učinjeno zbog važnosti i golemoga utjecaja na razvoj Splita i Hrvatske, posebno u vrijeme pokršćavanja. Gotovo zbunjuje koliko te dvije ličnosti od prije 13. stoljeća, jedan car i jedan mučenik, i danas utječu na svakodnevi život Splita. Njihove su

se sudbine, iako se vjerojatno nisu poznavali, međusobno prepletale tijekom života, a na neki se način prepleću i danas.

Temeljito su prikazani svi sakralni dijelovi palače, posebno oni njezini dijelovi koji su bili u kršćanskoj uporabi u ranom srednjem vijeku, poput mauzoleja i Jupiterova hrama odnosno katedrale i krstionice, a činjenica je da je katedrala i danas u uporabi. To su inače dvije najstarije sakralne građevine u Splitu i u Dioklecijanovoj palači koja je prepuna adaptiranih ili izgrađenih ranokršćanskih i romaničkih crkava, a one će biti prikazane u sljedećem napisu.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Šušnjar, B.: *Rimski imperator Dioklecijan*, Narodno sveučilište, Split, 1995.
- [2] Kern, T.: *Svjetski kalendar i kršćanska era*, Tomagraf, Zagreb, 2005.
- [3] Matijaca, M.; Delalle-Kreljutić, I.; Katić, L.; Rapanić, Ž.: *Sveti Duje*, Logos, Split, 1991.
- [4] Bulić, F.: *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Matica hrvatska, Zagreb, 1927.
- [5] Rapanić, Ž.: *Split – grad u palači, palača u gradu*, MHAS, Split, 1997.
- [6] Marasović, T.; Marasović, G.: *Vodič Splita*, Logos, Split, 1988.
- [7] Marasović, T.: *Split u starohrvatsko doba*, MHAS, Split, 1996.
- [8] Marasović, J.: *Obnova povijesne jezgre 2*, drugo dopunjeno izdanje na hrvatskom jeziku, Grad Split – Ured za povijesnu jezgru, Split, 1997.
- [9] Jelovina, D.: *Starohrvatsko kulturno blago*, Mladost, Zagreb, 1986.
- [10] Marasović, T.: *O krsnom bazenu splitske krstionice*, Starohrvatska prosvjeta III. (1977.) 24, str. 7-56
- [11] Fisković I.: *Reljef kralja Petra Krešimira IV.*, MHAS, Split, 2002.